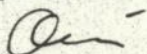

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

Сорокотенко Оксана Володимирівна

ЛІТЕРАТУРНА КАЗКА:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ ТА ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Спеціальність 10.02.15 - загальне мовознавство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Одеса, 1998

Дисертація є рукопис.

Робота виконана в Сімферопольському державному університеті.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Новикова Марія Олександрівна

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Колегаєва Ірина Михайлівна

кандидат філологічних наук, доцент
Ярмоленко Галина Григорівна

Провідна організація: Херсонський педагогічний інститут

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00754140 (L)

Захист відбудеться 27 червня 1996 року о 13 годині на засіданні
Вченої ради з філологічних наук, шифр К 05.01.12 в Одеському державному
університеті за адресою: 270058 м. Одеса, Французький бульвар, 24/26,
ауд. 130.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Одеського
державного університету.

Автореферат розіслано 25 травня 1996 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гор Н.М.

Гор Н.М.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Реферована робота являє собою опис жанрових, стилевих та функціональних особливостей літературної казки (далі - ЛК) як особливого типу тексту.

Актуальність дослідження обумовлена недостатньою кількістю праць, які вивчали б ЛК як жанр, та наявністю спірних питань при описі структурно-семантичної організації ЛК. Актуальним є також виділення та опис текстоутворюючих принципів для ЛК, що належать різним авторам і є самостійним текстовим цілим.

Новизна дисертації. Хоч і виник науковий інтерес до ЛК, проте відсутнє комплексне дослідження цього жанру. В даній роботі ЛК вперше розглядається з позицій жанрової теорії тексту (М.О.Новикова, О.І.Макаренко та ін.) Для цього порівнюються чарівна фольклорна казка (далі - ЧФК) та ЛК як типи тексту не тільки з точки зору їхньої структурно-змістової схожості, а й суттєвих відмінностей. Виявлено основні ознаки, що конституують ЛК як жанр і як текст. Створена жанрова і текстова модель є основою для комплексного лінгвостилістичного аналізу ЛК.

Основна мета дослідження - виявлення специфіки ЛК як жанру і як тексту.

Для цього потрібно було вирішити ряд конкретних завдань:

1. Розглянути чарівну фольклорну казку з точки зору жанрової теорії тексту. На основі цього виділити та описати жанрово-стильову доміную (далі - ЖСД) чарівної фольклорної казки.
2. Виділити та описати жанрово-стильову доміную літературної казки.
3. Виділити та описати індивідуально-авторські текстоутворюючі принципи ЛК.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. ЛК являє собою самостійний жанр художньої літератури з двоадресатною спрямованістю. ЛК призначена і дітям, і дорослим, а отже, повинна задовольняти пізнавально-комунікативні потреби як дорослого читача, так і дитини. Така двостороння спрямованість визначає специфічні функціональні та структурні ознаки ЛК.

2. ЛК жанрово відмежована, з одного боку, від ЧФК та від авторських опрацювань ЧФК, а, з другого боку, від літературного жанру фентезі

3. Конкретні тексти ЛК організуються на основі не тільки їхньої спільної ЖСД, а й власного, індивідуально-авторського текстоутворюючого принципу. Цей принцип об'єднує текстові елементи у багаторівневу систему з однорівневими та рівнорівневими відношеннями, специфічними для даного і тільки для даного тексту.

Матеріалом дослідження були тексти більш як тридцяти ЛК (F. Baum, J.M. Barrie, L. Carroll, A.A. Milne, В.Ф. Одоєвський, А. Погорельський, В. Катаєв, Е. Успенський та ін.).

Загальнометодологічною основою дисертації є філософські закони, категорії та принципи: закон діалектичної єдності, але не тотожності загального, особливого та одиничного, загальнонауковий принцип системності, принцип взаємозв'язку та взаємобумовленості форми і змісту.

Теоретична значимість роботи. Виділення та опис ознак, що конституують ЛК як жанр і як текст, дає змогу скласти модель, яка є основою для комплексного лінгвостилістичного аналізу ЛК. Отже, в дослідженні продовжується розробка питань жанрової теорії тексту.

Наукова достовірність та об'єктивність результатів дослідження забезпечується детальністю розгляду і достатнім обсягом проаналізованого матеріалу.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в практичній роботі (критиками, редакторами, видавцями дитячої літератури взагалі та ЛК зокрема), а також в лекційних курсах із стилістики, фольклору, зарубіжної літератури, при читанні спецкурсів з теорії тексту і жанрології, на практичних заняттях з англійської мови, при написанні відповідних курсових та дипломних робіт.

Апробація роботи. Основні положення дисертації викладено у доповідях на засіданнях кафедри російської та зарубіжної літератури СДУ (1992-1995), на наукових конференціях СДУ (1993, 1994, 1995), на II і III Кримських пушкінських читаннях (Керч, 1992; Бахчисарай, 1993), на Другій всеукраїнській міжвідомчій науковій конференції "Нові підходи до філології у вищій школі" (Київ, 1994).

Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, наукова новизна, мета і завдання дослідження, його можливе теоретичне і практичне значення, а також формулюється основні положення, що виносяться на захист.

В першому розділі подано загальну характеристику ЛК як жанру, обґрунтовується методика аналізу ЛК з точки зору її ЖОД, встановлюються інтегральні риси ЛК і ЧОК, доводиться жанрова самостійність ЛК.

В другому розділі виділено та описано текстоутворюючі принципи, що забезпечують цілісність і структурно-семантичну специфіку конкретних текстів ЛК.

У висновках подано основні результати дослідження.

ЗМІСТ РОБОТИ.

Перший розділ "Жанрово-стильові особливості літературної казки" присвячено теоретичному осмисленню ЛК як жанру.

У першому параграфі обгрунтовано методи аналізу ЛК, які є найпродуктивнішими для теми дослідження. По-перше, це жанрово-типологічний метод. Він передбачає аналіз тексту за такими жанрово-стильовими ознаками: 1)функціональною, 2)структурною - а)тематичною, б)сюжетно-композиційною, в)хронотопною, г)характерологічною. По-друге, це порівняльно-типологічний метод: віставлення ЛК і суміжних жанрів (чарівна фольклорна казка, її авторські опрацювання, фентезі) на основі принципів структурно-генетичного аналізу.

Природа зв'язків ЛК з цими суміжними жанрами різна. З ЧФК ЛК пов'язана генетично. Тому цілком природне існування проміжних жанрових ланок: авторських опрацювань ЧФК. Ступінь використання авторами елементів ЧФК також може бути різним, у зв'язку з чим потрібна особлива класифікація авторських опрацювань ЧФК (що виходить за межі даного дослідження). Для нашої мети істотна відмінність таких текстів від ЛК, а саме - різне співвідношення з нормами ЧФК.

У ЧФК жанрові норми жорсткі, причому вони стосуються як форми, так і змісту. В опрацюваннях ЧФК автори зберігають всі інваріантні жанрові елементи ЧФК, індивідуальні ж відхилення стосуються лише елементів варіативних. У ЛК переосмислюються саме домінантні жанрові ознаки ЧФК: композиційні, характерологічні, хронотопні та ін. ЛК як жанр встановлює свої жанрові норми. Але вони набагато гнучкіші, ніж у ЧФК, і письменник-казкар вільніше формує на їхній основі власну текстову систему. Звідси випливає велика структурно-семантична варіативність ЛК порівняно з ЧФК та їхніми літературними опрацюваннями.

Основна відмінність ЛК від фентезі полягає у відношенні цих двох жанрів до міфології. Фентезі як жанр конститує свій чарівний світ, що має міфологічне минуле. Тому автори фентезі на всіх рівнях тексту вводять і ретельно описують цю міфологію, часто ґрунтуючись на світовій та/або національно-арезьній міфології. У ЛК міфологічні мотиви є ознакою не домінантною (як в жанрі фентезі), а факультативною, не сюжетотворюючою, а фоновією, декоративною.

У другому параграфі віділено ЖСД ЧФК. Жанрово обов'язковими (інваріантними) є такі ознаки ЧФК:

1. Функціональні: переважання розважальної та естетичної функцій, дидактична спрямованість.

2. Структурні:

-тематичні: 1) наявність настановлення на вимисел як у адресанта, так і адресата; 2) відсутність настановлення на вимисел у персонажів; 3) наявність сфери чарівного; 4) її системність та регламентованість, неможливість появи в ній нових, нетрадиційних елементів; 5) зв'язок із сакральними віруваннями і традиціями; 6) зв'язок з народним побутом та уявленнями народу про природні явища;

-сюжетно-композиційні: 1) чітка регламентація нарративних елементів як їхнього набору, так і їхньої послідовності; 2) лінійна композиція (дія не має ні ретроспективних, ні перспективних відхилень); 3) традиційна композиційна схема: зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка; 4) чіткі причинно-наслідкові відношення між ситуаціями та подіями; 5) обов'язковість основних компонентів сюжету: випробування, нагорода, покарання; 6) універсальність колізії - сутичка добра і зла;

-хронологічні: 1) чіткий розподіл хронологу на побутовий та чарівний; 2) позитивна оцінюва семантизація побутового простору, амбівалентна - чарівного; 3) послідовне чергування хронологічних аон; 4) "замкненість" хронологу (каковий час не пов'язаний із повсюжними подіями та історичним реальним часом, каковий простір також відмежований від простору реального та побутового); 5) односпрямованість часу; 6) закон хронологічної несумісності (не допускається двох одночасних місць дії); 7) лінійність простору; 8) відсутність детальних характеристик топосу;

-характерологічні: 1) чітко регламентована система персонажів (як їхньої кількості, так і їхніх функцій); 2) зосередженість розповіді навколо головного персонажа; 3) чітка опозиція позитивних/негативних персонажів; 4) ідеальність персонажів; 5) статичність персонажів (їхньої оцінки та засобів змалювання); 6) традиційність, формульність мови; 7) стислість та експресивність описів; 8) відсутність детальних портретів дійових осіб.

У третьому параграфі визначається жанрова специфіка ЛК у порівнянні її з ЖОД ЧОЖ.

З'ясовується, що в ЛК трансформуються практично всі основні жанроутворюючі ознаки ЧОЖ.

Функціональні ознаки. В ЛК зберігається розважальна функція ЧОЖ. Однак ігрова ситуація в ЛК охоплює не тільки і не стільки обрядові ситуації, скільки, навпаки, ситуації профанні (з точки зору ЧОЖ): ситуації з оточуючого дитячу-реципієнта реального життя, але в ігровому, тобто неавичному ракурсі.

Тематичні ознаки. В ЛК розповідається про дитячі роки головного персонажа. Описувані події мають нереальний характер. Настановлення на

вимисел в ЛК є як у автора та слухачів (зовнішня модальність), так і у головного персонажа (внутрішня модальність). Це підкреслюється автором і композиційно (вступом, коментарями, епілогом), і лексико-семантично (лексичні одиниці в семантикою "здивування" тим, що відбувається; пор. ЧФК, де з чудес ніхто не дивується). А віра дітей (слухачів та головного персонажа) в поділ ЛК близька їхній вірі в ігрову ситуацію. І там, і тут ситуація усвідомлюється як нереальна, але одночасно сприймається дуже серйозно.

Збіг зовнішньої та внутрішньої модальності в ЛК змінює пропорції фантастичного і побутового. В ЛК ці два плани та їхнє співвідношення не регламентовані, на відміну від ЧФК. Дива тут можуть відбуватися з будь-яким персонажем, в будь-якому місці та в будь-який час. Змінюються і функції казкової фантастики: вона стає декоративнішою, розважальнішою, а також підкреслено, експліцитно педагогічно спрямованою.

Сюжетно-композиційні ознаки. ЧФК чітко детермінована сюжетно і композиційно. Внутрішня сюжетно-композиційна організація ЛК, навпаки, гнучка. Інваріантна в ЛК лише рамкова структура композиції: особливі зав'язка та розв'язка. Часто основному текстові ЛК передують вступ. У ньому автор прямо вказує жанр твору, створюючи тим самим жанрову читачку настанову, пояснює історію виникнення даного тексту. Експозиція ЛК: нудна картина буденної дійсності - протилежна експозиції ЧФК: ситуація благополуччя, що підкреслює драматизм наступної зав'язки.

Зав'язка і в ЧФК, і в ЛК переключує хронотоп з побутового на чарівний. Але в ЧФК зав'язка (нестача або біда через порушення заборони) обумовлює необхідність для головного персонажа вирушити до чарівного царства. Інакше кажучи, зав'язка в ЧФК - причина зміни хронотопу. В ЛК ці зв'язки інвертуються: чарівним раптом стає хронотоп, що і служить зав'язкою. Для ЛК характерні два типи переключень побутового хронотопу на чарівний: 1) немотивована трансформація побутового простору в чарівний простір; 2) зовнішньо обумовлене переміщення головного персонажа у чарівний простір. З точки зору норм ЧФК та побутової логіки зав'язка ЛК миттєва, спонтанна та безпричинна. Тому зав'язкою ЛК може стати будь-яка, зовнішньо звичайна, нічим не примітна подія.

Розв'язка в ЧФК абсолютна: подальше перебування головного персонажа у чарівному хронотопі неможливе. Основний конфлікт розв'язано, після епілогу текст ЧФК не може бути продовженим. В ЛК, навпаки, розв'язка не абсолютна. Тому всі ЛК потенційно можна продовжити, така їхня інваріантна особливість.

ЧФК властива одновіршинна сюжетно-композиційна модель. Навпаки, в ЛК сюжетно-композиційна модель багзовіршинна. Кульмінацій в ЛК може

бути стільки, скільки виникає нестандартних ситуацій, в яких опинився головний персонаж. Причина в тому, що для ЧФК обов'язковий наскрізний і гострий конфлікт. Його вирішення і становить кульмінацію всього тексту. Сюжетно-композиційна організація ЛК, по суті, не конфліктна. З персонажем тільки трапляється ніяка пригод. Необхідність вирішення єдиного конфлікту відсутня, тому відсутня і єдина кульмінація. На рівні мікротекстів всередині ЛК (одна з пригод, описана в одній або кількох суміжних главах) може зберігатися традиційна композиційна модель: зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка. З тієї ж причини ЛК надає перевагу хронікальному сюжетоскладанню. Воно дає змогу в максимальному повноті описати як зовнішні пересування головного персонажа, так і його внутрішній шлях самопізнання.

Хронотопні ознаки. В ЛК так само, як і в ЧФК, хронотоп поділяється на побутовий і чарівний. Але в ЛК немає чіткої опозиції цих двох хронотопів. Відсутні або значно послаблені традиційні локальні маркери чарівного простору. Якщо номінативно цей простір чарівний, то денотативно він заданий так, що головними рисами збігається з реальним простором, в якому живе дитина (і реципієнт казки і її головний персонаж). І в ЛК, і в ЧФК простір описується лаконічно. Але в ЧФК сама номінація місць дії, завдяки сильній пресупозиції, вказує на їхню чарівність/профанність. В ЛК така номінація не має обов'язкової семантики чарівності/профанності.

Простір має значення для ЛК настільки, наскільки він важливий для головного персонажа та/або його друзів. Тому для ЛК типовими є маркери суб'єктивної просторової орієнтації, вставні фрази, які вказують на те, що простір зображується з точки зору персонажів: "they did keep their eyes open", "they saw", "he looked at", "вона уважно подивилася" тощо.

У ЧФК зовнішній і внутрішній аспекти текстової модальності не збігаються. В ЛК "межі чарівного світу розмиваються, стають прониклими, і саме тоді принципи зовнішньої модальності проникають до казкового царства, то навпаки, реальна дійсність починає сприйматися крізь казкову призму" (Д.Медріш, 1980). Відповідно ЛК можна поділити на дві групи. У текстах першої групи звичайні, рядові предмети і місця несподівано змінюються, набувають дивних якостей. Буденне стає чарівним, коли воно залучається до гри. Стосовно ЛК такого типу можна говорити про нерегламентовані трансформації побутового простору в чарівний. До другої групи ЛК належать тексти, в яких переміщення головного персонажа в чарівний простір зовнішньо обумовлені. ЛК цієї групи розповідають про "пригоди людини у чарівному царстві" (J.R.R.Tolkien, 1955). Але і в цих текстах чарівний простір виникає раптово і так само

раптово зникає. Ні його поява, ні його зникнення не залежать від бажання персонажів і не регламентовані жанром. Головний персонаж може потрапляти до чарівного простору скільки завгодно часто, зате і будь-яке повернення звідти не остаточне. Невичайний при цьому не стільки топос ЛК, скільки дія, що в ньому відбувається, або діючий суб'єкт-персонаж. Чарівність хронотопу не ставиться жанром первісно, а створюється семантикою кожного даного тексту і навіть мікроконтексту: порушуються відношення існуючих в реальності денотатів, бо збігаються слова, які в нормі відносяться до несумісних семантичних просторів.

ЛК і з першим, і з другим типами переключення побутового хронотопу на чарівний об'єднує спільна закономірність. В обох випадках чарівний хронотоп насичений конкретними історико-національними реаліями, а тому досить легко ідентифікується з реальним хронотопом, причому не тільки головними персонажами ЛК, а й читачами.

У ЧФК чарівний хронотоп може оцінюватися і позитивно, і негативно. В ЛК він оцінюється переважно позитивно. В ньому також може бути ало, персонажу доводиться долати різні перешкоди, але акцент ставиться не на цьому, а на тому, що чарівний хронотоп ЛК - ігровий. Цим він приваблює і головного персонажа, і дитину-читача. Тому що в ЧФК основна хронотопна і сюжетна опозиція - свій/чужий (або інакше: побутовий/чарівний), а в ЛК основна опозиція - неігровий/ігровий.

Навпаки, побутовий хронотоп у ЧФК оцінюється позитивно, в ЛК - негативно: це хронотоп одноманітного та нудного світу дорослих. Критерій оцінки такий самий: опозиція неігровий/ігровий. В ЛК побутовий хронотоп, неігровий, регламентований протиставлений хронотопу чарівному: ігровому, повному несподіванок і пригод.

Для ЛК нерелевантний реальний відлік часу, тут немає (або майже немає) конкретних маркерів часу в чарівному хронотопі. Як би довго не перебував персонаж у цьому хронотопі, повернувшись, він виявляє, що в побутовому хронотопі часу минуло небагато. Важливі лише біографічні та психологічні часові рамки: головний персонаж ЛК не має права ставати дорослим.

Композиційно ЛК будується як ланцюг епізодів з дитинства головного персонажа. Однак хронологічна послідовність епізодів не лінійна, не інваріантна і допускає перестановки. Кожна з ситуацій локалізується в своєму мікрочасі та мікропросторі, вона не пов'язана з попередніми або наступними ситуаціями причинно-наслідковими зв'язками. Чарівний хронотоп ЛК - точковий. Це дає змогу максимально вільно опановувати чарівний простір (Ю.Лотман, 1988). Перебування головного персонажа в цьому просторі не "повчасове", воно включається в рух часу всередині

чарівної країни. Чарівний час ЛК - відкритий, він не підпорядковується закону хронологічної несумісності.

Характерологічні ознаки. На відміну від ЧФК, в ЛК набір персонажів, їхні функції та характеристики значно варіативніші і залежні від авторської настанови. Навіть якщо до ЛК переносяться популярні персонажі ЧФК, вони виконуть в ЛК не ті функції, що у вихідній ЧФК. З тієї ж причини персонажі ЛК не можуть транспонуватися в тексти іншого автора (можливе тільки продовження тексту ЛК самим автором або його послідовниками).

Для ЛК властиві такі групи персонажів: 1) головний персонаж; 2) другорядні персонажі: а) персонажі реального хронотопу; б) персонажі чарівного хронотопу. Обидві підгрупи не мають чітких меж і не протиставлені одна одній так чітко, як в ЧФК. В основі їхнього поділу лежать два критерії: 1) просторова локалізація персонажів та 2) їхнє ставлення до чарівного.

Головний персонаж ЛК - найчастіше малок: хлопчик, дівчинка, звірятко та ін. Отже, головний персонаж ЛК та її реципієнт-дитина мають схожі психологічні характеристики. Тому в описах головного персонажа послаблюється або зовсім відсутня семантика ідеальності, властива головному персонажеві ЧФК. Самі описи психологічні, але лаконічні й в основному динамічні. Оцінкові характеристики подаються побічно, імпліцитно (через опис дій головного персонажа в різних ситуаціях) або прямо (але тоді переважно через оцінки його іншими персонажами та у внутрішніх монологіях-роздумах самого героя).

До персонажів реального хронотопу належать ті персонажі (дорослі і діти), які не хочуть вірити в дива і навіть при контакті з чарівним хронотопом заперечують його існування. Ця підгрупа поділяється на персонажів (а) із статичними та (б) з динамічними оцінковими характеристиками. У персонажів зі статичними оцінковими характеристиками ціннісні орієнтації не змінюються. Відповідно, їхні характеристики або нейтральні, або переважно - негативні, причому такими вони залишаються до кінця розповіді. Персонажі з динамічними оцінковими характеристиками в ході дії змінюють свої ціннісні орієнтації. Пропорційно цьому їхні характеристики, спочатку нейтральні або навіть негативні, стають позитивними.

Персонажі чарівного хронотопа поділяються на: а) мешканців чарівної країни, б) друзів та помічників головного персонажа, в) добрих чарівників, г) шкідників та злих чарівників.

Мешканці чарівної країни в основному є фоновими персонажами. Семантика "чарівного" обмежується їхнім портретом та/або родом занять.

Опис подається з точки зору головного персонажа. Характеристики цих персонажів завжди статичні.

Місце друзів та помічників головного персонажа в ЛК більш важливе, ніж у ЧЖК. В ЧЖК їхня єдина функція - допомогти головному персонажеві досягти своєї мети. В ЛК, як і в грі, найчастіше немає певної мети. Як і для гри, для ЛК чужа "корислива казуїстика опосередкування" (Д.Б.Ельконін, 1978). Більше того, нерідко в ЛК немає навіть первісного мотиву дії. Тому названі персонажі - не стільки сюжетні помічники головного персонажа, скільки його партнери в ситуативній грі. Описи їх будуються за тими самими принципами, що й описи головного персонажа.

Добрі чарівники вводяться до семантичного простору ЛК скоріше за традицій. Вони або не мають надлюдської магічної сили (на відміну від чарівників ЧЖК), або використовують її інакше, ніж задано функціям ЧЖК.

Чари взагалі оцінюються в ЛК не з сакральних, а з морально-етичних позицій. Тому персонажів останнього типу: г)шкідників та злих чарівників ми об'єднуємо в спільну підгрупу. Зло в ЛК завжди перемагається, але з сакральних-міфологічних позицій ця перемога здавалася б найчастіше випадковою. Головний персонаж перемагає не стільки тому, що скористався чарівними предметами, а тому, що він знайшов у собі сили здійснити правильний етичний вчинок, подолати якусь свою вагу.

Діючі особи описуються тільки тоді, коли вони зацікавили головного героя та/або його друзів. Детальні зовнішні та інтроспективні описи персонажів не властиві ЛК як жанру. Зате головним засобом характеристики персонажів ЛК є діалог. Причому діалог важливий для ЛК не тільки тематично (само- і взаємочарактеристики персонажів), а й стилістично (способи вираження цих характеристик). Більше того, сама ЛК як текст переважно організована у формі діалога або групової розмови.

Функції діалога в ЛК різноманітні. По-перше, діалогічне мовлення дає змогу автору ЛК, використовуючи мінімум лінгвістичних засобів, досягти максимально експресивного, "синхронного" опису ситуації. Це робить ЛК сценічною. По-друге, діалоги ЛК орієнтовані на звичну, повсякденну форму спілкування дитини зі світом дорослих. Для дітей саме така діалогічна форма спілкування є найбільш природною, доступною та зрозумілою (Л.С.Виготський, 1978). По-третє, домінуючий в ЛК діалог не тільки залучає дитину-реципієнта до гри, а й сам народжується в грі: гри автора зі своїми слухачами. Така форма розповіді підкреслює, що у тексту ЛК завжди є точний адресат, якщо і не реальний, то хоча б уявний.

Мова персонажів-дітей в ЛК рідко імітує справжні особливості дитячої мови. Навпаки, в більшості випадків (принаймні, у головного пер-

сонажа) мовлення відповідає всім нормам грамотної мови дорослої людини. Найбільш типовим для персонажів ЛК є нейтральний стиль або літературно-розмовний різновид розмовного стилю. А втім, нерідко ЛК використовує в діалозі і книжковий стиль, але заради спеціального комічного ефекту.

У другому розділі розглядаються інтегральні та диференційні ознаки конкретних текстів ЛК.

З одного боку, будь-який текст - так або інакше - входить до системи жанрів. Отже, він завжди містить якісь жанроутворюючі (інтегральні) ознаки, що становлять його ЖСД. З другого боку, будь-який текст сам по собі є системою (Д.С.Лихачов, 1968). Тому в кожному тексті можна виділити внутрішні (диференційні) принципи та ознаки, які організують його як систему і вмотивовують індивідуально-авторський взаємозв'язок його елементів.

Інтегральні (жанроутворюючі) ознаки 1) підтверджують приналежність тих або інших текстів до єдиного жанру ЛК; 2) відмежовують ці тексти та їхню внутрішню структуру від текстів ЧЕК, з іншою внутрішньою структурою; 3) утворюють ті спільні компоненти ЛК (ЖСД), які притаманні всім текстам ЛК незалежно від їхньої індивідуально-авторської варіативності; 4) отже, визначають, які елементи входять до інваріанту жанру ЛК.

Диференційні (текстоутворюючі) ознаки 1) відмежовують кожний конкретний текст ЛК і його внутрішню структуру від інших текстів того самого жанру; 2) утворюють ті особливі компоненти, на основі яких тексти єдиного жанру (для нас - ЛК) відрізняються один від одного; 3) визначають, отже, варіативні елементи жанру ЛК.

У ЛК Л. Керролла "Пригоди Аліси в країні Чудес" текстоутворюючий принцип - принцип софізму. Софізм - "помилкове міркування, яке видається за правдиве" (Н.І.Кондаков, 1967). Софізм завжди логічний, але його логічність пов'язана з добре замаскованою помилкою. При цьому софістичні міркування, "становлячи гру інтелектуалів-філософів <...>, можуть набувати таких форм, з якими здоровий глузд погоджуватися відмовляється" (П.С.Таранов, 1995).

Функціональні ознаки. Софізм як давню гру розуму, котра "то зісковає із священнодійства до чистої розваги, то сягає найвищої мудрості" (Й.Хейлінга, 1992), можуть зрозуміти та оцінити тільки дорослі. Для дітей софізм залишається грою в загадки. Отже, текстоутворюючий принцип Л. Керролла визначає специфіку дорослого адресата його казки: це лінгвіст, логік, філософ.

Тематичні ознаки. Софістична логіка країни Чудес викликає у головного персонажа, дитини не тільки нерозуміння, а й негативну оцінку.

Так, домінування тематичної групи "негативні емоції" спостерігається скрізь, де описується внутрішній стан Аліси та її сприйняття країни Чудес ('to feel lonely', 'to look anxiously', 'disappointment', 'desperate', 'unhappy', 'sad', 'frightened', 'irritated', etc.).

Гра тут - це передусім гра слів. У тексті дуже багато каламбурів, аєвгм, обігрувань двох значень ('tail'/'tale', 'axes'/'axis', 'draw', 'малювати' і 'тягти', 'to live in the well'/'to be well in', і т.ін.), пародій на програмні шкільні вірші та ін. Одночасно це гра з логічними конструктами, побудована за принципом софізму, тобто прихованих логічних помилок.

Сюжетно-композиційні ознаки. Той самий принцип софізму є ключовим для сюжетно-композиційної структури тексту. Розповідь будується за логікою абсурду: події, з одного боку; можуть бути логічно пояснені, з другого боку, вони алогічні; протилежні очікуванім.

Хронотопні ознаки. Чарівний простір у казці також перевернутий. Так, наздоганяючи кролика, Аліса потрапляє до глибокого колодязя. Вона вважає, що пролетить землю наскрізь і опиниться там, де "people walk with their heads downwards". Але замість очікуваної назви 'Antipodes', новий "простір-навпаки" одержує каламбурне паронімічне ім'я 'antipathies'.

Принцип софізму як логічної помилки, що потребує осмислення, змінює маркери суб'єктивної хронотопної орієнтації. Крім традиційних для ЛК маркерів із семантикою горючого сприйняття і фізичних переміщень головного персонажа, з'являються вставні фрази із семантикою розумової діяльності ("she thought", "she concluded that it was <...>", etc). Головний персонаж не тільки освоює чарівний хронотоп, а ще й активно осмислює його.

Характерологічні ознаки. Логіка мовленнєвої поведінки у персонажів країни Чудес - також перевернута. В їхніх висловлюваннях підкреслена метафоричність, омонімія, полісемія порушують правила логічного поєднання думок. Одним з показників такої софістичної логіки у персонажів країни Чудес є відсутність в їхній мові десемантизованих слів і фраз, які за нормою виконують не інформативну, а тільки фатичну, контактну функцію. Персонажі розуміють ці фрази буквально - в прямому інформативному значенні: "<...> you see - I don't see", "I don't think - Then you shouldn't talk", etc.

Текстоутворюючий принцип ЛК Л.Ф.Баума "Незвичайний чарівник з країни Ов" - трансценденталізм. Він пов'язаний із відповідним американським філософсько-літературним напрямком. Трансценденталісти розвивали тезу про важливість довіри до себе та самопізнання, критикували

буржуазну цивілізацію та її вульгарно-матеріалістичні інтереси, доводили необхідність повернення до природи і фермерського господарства в ім'я соціальної рівності. Сама назва напрямку вказує на зв'язок з трансцендентальним ідеалізмом І.Канта, зокрема з його знаменитими чотирма антиноміями. Антиномія - це поява в ході міркування двох взаємно суперечливих, але однаково обґрунтованих характеристик.

Функціональні ознаки. Л.Ф.Баум поділяв думку, що для будь-якої казки замало "нісенітниць і чортівиння", потрібен ще й "глибокий задум, який ґрунтується на якому-небудь філософському погляді на життя" (Е.Т.А.Гофман, 1962). У даному випадку філософський принцип надає структурно-семантичну організацію ЛК. Отже, дорослий адресат повинен мати певні філософські знання.

Тематичні ознаки. Автор розвиває ідею трансценденталістів про довіру до себе. Основний мотив (мандри до чарівної країни), що детермінується жанром, доповнюється темою пізнання світу і самопізнання.

Сюжетно-композиційні ознаки. Сюжет і композиція тексту побудовані на основі числа 4. В книзі 24 глави (число, кратне 4). Вони поділяються на 4 частини, кожна з яких сюжетно завершена. Головний персонаж, Дороті, та її друзі долають по 4 перешкоди, перш ніж знаходять персонажів-чарівників та ін.

Хронотопні ознаки. Чарівний хронотоп також складається з чотирьох частин, він антиномічен. Одночасно він "закритий" фізично, але "відкритий" функціонально. З одного боку, країна Оз оточена пустелею. З другого боку, чарівний простір даного тексту, як і чарівний простір ЛК взагалі, не фіксований жорстко, а отже, допускається функціонування різних номінативних, атрибутивних і предикативних характеристик, не передбачених в сюжетно-композиційній схемі, як в ЧОК.

Лексично в описі казкового простору домінують тематичні групи "природа", "фермерство". Природний простір оцінюється виключно позитивно: 'happy', 'rich', 'pleasant', 'beautiful', 'pretty', etc. Така лексико-семантична характеристика узгоджується з ідеями трансценденталізму.

Характерологічні ознаки. Ці ж ідеї визначають і опис жителів чарівного хронотопу. Лексика, за допомогою якої змальовується спосіб життя персонажів- мешканців різних частин чарівної країни, має спільну макросемантику: "фермерство".

Головний персонаж та її супутники також становлять "кантовське" число 4. Але важлива не тільки кількість основних персонажів, а й "кантовська" антиномічність їх змальовання. Авторські зображення персонажів, з одного боку, та самооцінки цих персонажів, з іншого боку, се-

мантично антонімічні, але структурно не протиставлені одне одному як взаємовиключаючі.

Принцип, що обумовлює всі особливості внутрішньої організації тексту ЛК А.Погорельського "Чорна курка, або Підземні жителі" - принцип оксюморонності. Оксюморон полягає в поєднанні двох протилежних за значенням слів.

Функціональні ознаки. Оксюморонний принцип створює особливу двоплановість розповіді. Автор свідомо орієнтує читача на те, що позитивні або нейтральні авторські характеристики не завжди збігаються із справжньою авторською точкою зору. Але це друге, справжнє, розуміння не є суто імпліцитним, тому що реалізується не через підтекст, тобто "окремі, дистантні зв'язки одиниць всього тексту", а інакше - через "лінійні зв'язки ланцюжка мікроконтекстів (В.А.Кухаренко, 1977)". Два суперечливі погляди співіснують в тексті одночасно, порушуючи норми лексико-семантичної сполучуваності. Отже, визначається адресат-дорослий, а тема тексту - виховання/освіта - конкретизує його: це батьки або педагог.

Тематичні ознаки. Домінує тематична група "виховання/освіта" ('учиться', 'знати наизусть', 'исправити дурной нрав', 'пансион', 'библиотека', 'учитель', 'урок', 'ошибка', і т.і.). Але текстуально ця тема розвивається не так однозначно, як може здатися за фабулою. При описі персонажів-учителів домінує лексика оцінково нейтральна, але при описі їхньої діяльності починає переважає негативне оцінювання. Це призводить до порушення узусу, що, в свою чергу породжує оксюморонні ситуації.

Сюжетно-композиційні ознаки. Сюжетно релевантні події також будуться за принципом оксюморону. При їхньому описі одночасно вживається антонімічна лексика: 'спать'/'бодрствовать', 'наградить'/'наказывать', 'сказать правду'/'солгать', та ін.

Хронотопні ознаки. В тексті порушується фундаментальна просторова символіка ЧЖ: "низ" тут є не просто чарівним, а позитивним простором, "верх" - простором профанним і негативним.

Характерологічні ознаки. Систематично порушується лексико-семантична (зокрема символічна) і граматична узгодженість елементів при описі персонажів. Наприклад, у зображенні персонажа чарівного світу (чорної курки) поєднуються взаємовиключні для російської мови граматичні категорії (жіночий/чоловічий рід - курка/міністр), символічні номінації та атрибути (чорний кодир/позитивний персонаж; профанний птах/чарівний персонаж).

Текстоутворюючий принцип "Трьох Товстунів" Ю.Олеші - принцип

контрастної дистрибуції. "Текстові елементи перебувають в контрастній дистрибуції, якщо вони можуть зустрічатися у тому ж самому оточенні, розрізняючи значення" (Ю.Д.Апресян, 1966).

Функціональні ознаки. Контрастна дистрибуція - лінгвістичний термін, але це не означає, що адресат-дорослий повинен бути лінгвістом. Такий принцип передбачає лише особливий, "дорослий" погляд на текст: читач покликаний усвідомлювати, наскільки значущі тут поява/заміна одного якогось елемента при незмінності інших.

Тематичні ознаки. Тема ЛК, на одностайну думку критиків, - "революційне оновлення суспільства". Але поділ в тексті жодного разу не названо "революцією". Найчастотніші інші номінації: 'мятеж', 'восстание'. На відміну від 'революції', в їхній семантичній структурі немає однозначно позитивного оцінкового компонента. Навпаки, домінує 'мятеж' (та його деривати), де оцінковий компонент негативний. Це можна було б пояснити тим, що поділ змальовується з точки зору негативних персонажів, а не автора. Складніше пояснити, чому переважує оцінювання подій негативними персонажами, чи випадковий збіг дня тижня (вівторок), коли відбулася Жовтнева революція у 1917 р. і коли відбулося в ЛК повстання, що зазнало поразки, а також чому в промову зброяра Просперо введено фразу про те, що і революція, яка перемогла, ще не гарантує загального благополуччя. Введення до тексту лише одного, але контрастного елемента вибудовує згадані "неугодженості" в єдину систему. Цей контрастний елемент - аллюзивне речення: "В галереє громко плакал обиженний мальчик". Він вносить до ЛК позатекстовий контекст: "не варта вона [світова гармонія - О.С.] сльозинки хоча б однієї тільки замученої дитини" (Ф.М.Достоевський).

Ф.М.Достоевський, "переконаний противник революції (і всіх форм революційного насильства)", залишався, разом з тим, "щирим прихильником її найвищих цілей" (І.Волгін, 1990). Така позиція близька Ю.Олеші. Тому в його тексті слова з негативним оцінковим компонентом однаково частотні й при описі повстань (а також персонажів, причетних до нього), і в характеристиках персонажів-багатіїв.

Сюжетно-композиційні ознаки. Розвиток сюжету обумовлений не причинно-наслідково, а тільки заміною одного семантичного елемента іншим, часто малоімовірним у даному контексті. Наприклад, заміна компонента 'істоти'/'неістоти' в мовленнєвій комунікації (до дівчинки звертається як до ляльки, а ляльку сприймають як дівчинку) веде за собою зміни в сюжетно-композиційній структурі тексту.

Хронотопні ознаки. Організація текстового простору побудована на інвертованому принципі контрастної дистрибуції: символічність простору

не змінюється, якщо в тексті зберігається хоча б один елемент опозиції. В тексті функціонують два типи просторових зон - "відкриті" та "закриті". У "відкритому" відбуваються соціальні дії, в "закритому" - дії, які умовно можна вважати чарівними. Отже, функціональна значущість простору задається не тільки подіями, а й номінацією просторових зон. Причому для цього достатньо тільки однієї лексичної одиниці, яка вказує на "відкритість"/"закритість" простору. Така жорстка детермінованість простору, структурна (що не характерно для ЛК) і семантична (що не характерно для ЧФК) є характерною рисою даного тексту.

Характерологічні ознаки. Опис персонажів також будується за принципом контрастної дистрибуції. Лексичні одиниці, що характеризують позитивних і негативних персонажів, не складаються в цілісні, а тим більше в протиставні тематичні поля. Так, в характеристиці негативних персонажів, навіть лексика з нормально позитивним оцінковим компонентом може набувати оказіонально негативної семантики.

Отже, текст ЛК будується за ознаками двох типів. З одного боку, це ознаки інтегральні, жанроутворюючі, з іншого боку, ознаки диференційні, текстоутворюючі. Ігнорування будь-якого з двох наведених аспектів, жанрового або текстового, заважає адекватному сприйняттю ЛК, оскільки тільки їхня єдність забезпечує змістовну та функціональну багатоплановість і цілісність тексту.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Сказки А.С.Пушкина // II Крымские пушкинские чтения: Тезисы докладов и сообщений - Симферополь, 1993. - С.63.
2. Хронотоп волшебной фольклорной и литературной сказок // III Крымские Пушкинские чтения: Тезисы докладов и сообщений - Симферополь, 1993. - С. 14-15.
3. Сказка и политика // Вторая всеукраинская межведомственная научная конференция "Нові підходи до філології у вищій школі": Тезисы докладов и сообщений. - Київ, 1994. - С.9-10.

В. В. Стефанюк
Д. І. Україн

Annotation.

Sorokotenko O.V. Literary fairy tale: comparative and typological aspects. Thesis for candidate degree in Philology. Speciality 10.02.15 - General Linguistics, Simferopol State University, Simferopol, 1995.

The thesis suggests a linguo-stylistic insight into the literary fairy tale as a genre and a text. It proves the literary fairy tale to be an autonomic double-addressed literary genre. That fact determines its specific functional and structural features. Genrically, the literary fairy tale differs both from the folklore fairy tale, with its literary versions, and from the genre of fantasy. Literary fairy tale texts are based on two organizing principles: genric and textual. The first principle is invariant for all texts of the given genre. The second one supports individual stylistic variety within the same genre.

Аннотация.

Сорокотенко О.В. "Литературная сказка: сопоставительный и типологический аспекты". Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15. - общее языковедение, Симферопольский государственный университет, Симферополь, 1995.

Работа представляет собой лингвостилистическое исследование особенностей литературной сказки как жанра и как текста. Установлено, что литературная сказка представляет собой самостоятельный художественный жанр с двуадресатной направленностью. Это предопределяет специфические функциональные и структурные признаки литературной сказки. Литературная сказка жанрово отграничена, с одной стороны, от волшебной фольклорной сказки и от ее авторских обработок, а, с другой стороны, от жанра фантазии. Тексты литературной сказки строятся на основе как жанрообразующего, так и текстообразующего принципов. Первый принцип инвариантен для всех текстов данного жанра. Второй принцип обеспечивает индивидуально-авторскую стилистическую вариативность в пределах единого жанра.

Ключові слова: жанр, текст, літературна казка.

436689

АВ 35.242

Бумага писчая. Печать офсетная. Усл. печ. л. 0,93 Усл. кр.-отт. 1,16
Тираж 100 экз. Заказ № 1502 Бесплатно.
Гортинпография, 333000, г. Симферополь, ул. Горького, 8.